

VERSCHUIVING VAN HET NEDERLANDSE DEFENSIEBELEID NA DE KOUDE OORLOG

Een constructivistische analyse van de Nederlandse
verhouding tot de NAVO

Naam: Jasper Ivo Hack

Bachelor eindscriptie Geschiedenis

Scriptiebegeleider: Stefanie Massink MSc

Woorden: 8871

Sleutelbegrippen: *Constructivisme, Veiligheidsgemeenschapstheorie, NAVO, Defensiebeleid, Nederland, jaren negentig.*

Studentnummer: 5737575

ABSTRACT

In deze scriptie wordt gekeken naar functie van de NAVO voor het Nederlandse defensiebeleid na 1991. De norm binnen de Internationale Betrekkingen is om het alliantiegedrag van staten te verklaren aan de hand van het neorealisme of het neoliberal institutionalisme. Het doel van deze scriptie is om te onderzoeken in hoeverre het constructivisme een verklaring kan geven voor de houding van Nederland tegenover de NAVO tussen 1991-1994. Deze benadering laat zien dat de identiteit van een bondgenootschap een belangrijke variabele vormt voor het defensiebeleid van landen. Nederland voelde zich verbonden met de identiteit van NAVO-landen en kon zich een kleinere krijgsmacht veroorloven na 1991.

Inhoud

1. Inleiding.....	2
1.1 Historiografie	3
1.2 Theoretisch kader	5
1.3 Bronnen en opzet.....	5
2. Theoretisch kader	7
2.1 Neorealisme	7
2.3 Beperkingen van het neorealisme	9
2.4 Neoliberaal institutionalisme.....	9
2.5 Beperkingen van het liberaal institutionalisme	10
2.6 Constructivisme	11
3. Verschuiving in de perceptie van dreiging voor de veiligheid van NAVO-landen	14
3.1 Aanleiding voor een nieuw defensiebeleid.....	15
3.2 Verschuiving in de perceptie van dreiging voor het Nederlandse veiligheidsbeleid	16
3.3 Verschuiving in de perceptie van dreiging voor het NAVO-beleid.	18
3.4 Bouwsteen voor een nieuwe rol van de alliantie	19
4. Veiligheidssamenwerking tussen Nederland en de NAVO in de jaren negentig	20
4.1 Veiligheidsdilemma's.....	20
4.2 Militaire samenwerking naar politieke samenwerking.....	22
5. Invloed van het voortzetten van het NAVO-bondgenootschap op het Nederlandse defensiebeleid na 1991.....	24
5.1 De krijgsmacht van landen in een veiligheidsgemeenschap	24
5.3 Het defensiebudget 1991-1995	26
5.2 Beschouwing Nederlandse krijgsmacht na 1991	26
6. Conclusie	28
7. Bibliografie	30

1. Inleiding

Het lidmaatschap van Nederland aan de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie vormt een van de belangrijkste pijlers van het Nederlandse defensiebeleid. Desondanks kan niet ontkend worden dat de afgelopen jaren de verhoudingen tussen de NAVO-bondgenoten onder druk zijn komen te staan, omdat individuele lidstaten waaronder Nederland hun financiële verplichtingen aan de NAVO niet nakomen. Dit blijkt onder andere uit de toespraak die NAVO-secretaris-generaal Jens Stoltenberg, op 13 februari 2018 gaf over de financiële bijdrage van lidstaten aan de NAVO. In zijn speech, sprak Stoltenberg, zijn teleurstelling uit over landen die te weinig financiële middelen beschikbaar stellen om de defensienorm van de NAVO in stand te houden. De lidstaten van de NAVO hebben afgesproken ten minste twee procent van het bruto binnenlands product beschikbaar te stellen voor defensie om hun verantwoordelijkheden aan de NAVO na te kunnen komen. Aangezien Nederland anno 2018 slechts 1.17 procent uitgeeft, komt het net als bijvoorbeeld Italië en Duitsland nauwelijks in de buurt van de vastgestelde NAVO-norm.¹ Bovendien is het niet waarschijnlijk dat Nederland op lange termijn de NAVO-norm wel gaat halen. Het gedrag van lidstaten die de NAVO-norm niet nakomen, schoot in het verkeerde keelgat van landen die de NAVO-norm wel halen. In een bijeenkomst tussen president van de Verenigde Staten Donald Trump en Stoltenberg, in 2018, noemde Trump het verschil in defensie uitgaven tussen lidstaten een probleem voor de Verenigde Staten, omdat het oneerlijk is voor de Amerikaanse belastingbetaler.²

De houding van Nederland tegenover de NAVO is opvallend omdat de NAVO historisch gezien een essentiële rol lijkt te vervullen in het Nederlandse defensiebeleid. Op 4 april 1949 werd Nederland een van de oprichters van de NAVO door het Noord-Atlantisch Verdrag te ondertekenen. Het primaire doel van dit verdrag was het in standhouden van de vrede en veiligheid in het Noord-Atlantisch gebied door politieke en militaire samenwerking. De NAVO is daarom bovenal een collectieve defensie alliantie. Volgens Artikel 5 van het Noord-

¹ Nederlandse Omroep Stichting, 'NAVO teleurgesteld in Nederland' (versie 13 februari 2018), <https://nos.nl/artikel/2216934-navo-teleurgesteld-in-nederland.html> (14 juni 2018).

² Donald Trump en Jens Stoltenberg, 'Statements by Secretary General Jens Stoltenberg and US president Donald Trump in the Cabinet Room at the White House' (versie 18 mei 2018), https://www.nato.int/cps/su/natohq/opinions_154819.htm?selectedLocale=en (14 juni 2018).

Atlantisch verdrag wordt een aanval op één lidstaat gezien als een aanval op alle lidstaten. De leden hebben dan ook de verplichting om in een militair collectief op te treden om het NAVO-grondgebied te beschermen.³

Nederland had in 1949 een belangrijke rationale om akkoord te gaan met de verplichtingen van de NAVO. Voor de Tweede Wereldoorlog was het Nederlandse defensiebeleid gebaseerd op neutraliteitspolitiek. De inval van Duitsland in 1940 en de capitulatie van de Nederlandse strijdkrachten na slechts vijf dagen hadden echter duidelijk gemaakt dat Nederland niet zelfstandig zijn eigen veiligheid kon waarborgen. Er moest daarom een alternatief defensiebeleid komen om de veiligheid van Nederland te garanderen. Volgens hoogleraar Militaire Geschiedenis Jan Hoffenaar besloot Nederland daarom ook in vreedstijd allianties te sluiten met grotere mogendheden.⁴ Het NAVO-bondgenootschap moest Nederland in de Koude Oorlog beschermen tegen bedreigingen van het Nederlandse grondgebied. Volgens specialist veiligheidsbeleid Kees Homan was de grootste bedreiging voor Nederland tijdens de Koude Oorlog een verrassingsaanval van het Warschaupact.⁵ Toch leek het defensiebeleid na het uiteenvallen van het Warschaupact in 1991 opnieuw te veranderen.

1.1 Historiografie

De jaren 90 waren een waterscheiding in de internationale politiek door het uiteenvallen van het Warschaupact. Historici hebben verschillende meningen over de functie van de NAVO voor het Nederlandse defensiebeleid na het uiteenvallen van het Warschaupact.

Ten eerste had deze ontwikkeling gevolgen voor de traditionele verhouding tussen Nederland en de NAVO. In 1991 besloot het Nederlandse kabinet Lubbers-III (1989-1994) tot het structureel verlagen van het defensiebudget. Homan stelt dat de hoofdtaak van de Nederlandse krijgsmacht, namelijk het verdedigen van het NAVO-grondgebied, vanaf 1991 minder duidelijk werd.⁶

³ Noord-Atlantische Verdragsorganisatie, 'Het Noord-Atlantisch Verdrag – Washington D.C., 4 april 1949' (versie 14 maart 2011), https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_17120.htm?selectedLocale=nl (14 juni 2018).

⁴ Jan Hoffenaar, 'De Nederlandse krijgsmacht in historisch perspectief', in: Erwin Muller, Dirk Starink, Hans Bosch en Ivo de Jong (red.), *Krijgsmacht: Studies over de organisatie en optreden* (Alphen aan den Rijn 2004) 27-66, aldaar 39.

⁵ Kees Homan, 'De Nederlandse krijgsmacht in transformatie', in: Duco Hellema, Mathieu Segers en Jan Rood (red.), *Bezinning op het buitenland: Het Nederlands buitenlands beleid in een onzekere wereld* (Den Haag 2011), 151-172, aldaar 154.

⁶ Homan, 'krijgsmacht in transformatie', 153.

Daarentegen stelt historicus Duco Hellema dat er in de jaren negentig sprake was van continuïteit in de verhouding tussen het Nederlandse defensiebeleid en de NAVO, omdat het trans-Atlantisch defensiebeleid van de Koude Oorlog werd voortgezet in de jaren negentig onder het kabinet Lubbers-III (1989-1994). Dit kabinet vertegenwoordigde het standpunt dat het leiderschap van de Verenigde Staten binnen het trans-Atlantisch verbond essentieel was voor de stabiliteit in Europa. Nederland bleef dus loyaal aan de NAVO.⁷

Ten slotte beargumenteerd historicus Fred van Staden dat de Nederlandse loyaliteit aan de NAVO vanaf de jaren negentig nog slechts een pragmatische functie had. Sinds het verdwijnen van Sovjet-Unie als grootste bedreiging voor de wereldorde was het geopolitieke belang van Europa voor de Verenigde Staten sterk verminderd. Hierdoor was de trans-Atlantische veiligheidspolitieke band tussen de Verenigde Staten en Europese staten op losse schroeven komen te staan.⁸ Als gevolg was Nederland in de jaren negentig een meer pragmatisch buitenlandsbeleid gaan voeren. Nederland neigde in de jaren negentig nog steeds richting de Verenigde Staten, maar een Europees gerichte veiligheidsinstelling behoorde ook tot de mogelijkheden.⁹

Er is dus geen sluitend antwoord wat de functie van de NAVO is voor het Nederlandse defensiebeleid. Rond 1991 ontstond er een spanning tussen het Nederlandse defensiebeleid en de traditionele verhouding tot de NAVO. Het is dus de vraag of de NAVO vanaf de jaren negentig nog een functie had voor het Nederlandse defensiebeleid.

Het doel van deze scriptie is daarom om een herziening te geven van het doel van het lidmaatschap aan de NAVO als onderdeel van het Nederlandse defensiebeleid in de jaren negentig. De hoofdvraag van deze scriptie is als volgt: ‘In hoeverre had de NAVO als gevolg van veranderingen in het internationale politieke spectrum tussen 1990 en 1994 nog een functie in het nieuwe Nederlandse defensiebeleid?’. Om deze vraag te beantwoorden zal worden gekeken naar de kabinetsperiode Lubbers-III. Dit heeft twee belangrijke redenen. Ten eerste zijn de meeste kamerstukken beschikbaar tot 1995. Het wordt lastig om het veiligheidsbeleid vanaf 1995 te bepalen. Ten tweede is het vanwege de strekking van deze scriptie niet mogelijk om het gehele defensiebeleid vanaf de jaren negentig te bespreken. Er wordt daarom vooral gekeken hoe de veranderende internationale politiek in de jaren negentig, de basis heeft gelegd

⁷ Duco Hellema, *Dutch Foreign Policy: The Role of the Netherlands in World Politics* (Dordrecht 2009), 321.

⁸ Fred van Staden, ‘Nederlands veiligheidsbeleid en het Atlantisch primaat: Over beknelde ambities en slijtende grondslagen’, in: Duco Hellema, Mathieu Segers en Jan Rood (red.), *Bezinning op het buitenland: Het Nederlands buitenlands beleid in een onzekere wereld* (Den Haag 2011), 9-30, aldaar 13

⁹ Van Staden, ‘Nederlands veiligheidsbeleid’, 17.

voor het nieuwe defensiebeleid van Nederland en de nieuwe verhouding tot het NAVO-bondgenootschap.

1.2 Theoretisch kader

Om een nieuwe visie te geven op het Nederlandse defensiebeleid in de jaren negentig moet gekeken worden naar theorieën die het gedrag van staten binnen een bondgenootschap verklaren. Binnen de Internationale Betrekkingen zijn er verschillende theorieën over het gedrag van staten binnen defensiecollectieven als de NAVO. De meest voor de hand liggende theorieën zijn het neorealisme en het neoliberal institutionalisme. Deze theorieën zijn gebaseerd op de aanname dat staten rationeel handelen. Vanuit dit opzicht blijven staten binnen een defensiecollectief zolang de voordelen zoals veiligheid opwegen tegen de nadelen, zoals financiële kosten. Deze twee theorieën zullen worden uitgewerkt in hoofdstuk twee.

Voor deze scriptie is echter gekozen voor het benaderen van het alliantiegedrag van Nederland vanuit de theorie van het constructivisme. Deze theorie is namelijk nog niet eerder gebruikt om het Nederlandse defensiebeleid te analyseren. De onderliggende assumptie van het constructivisme is dat relaties tussen staten sociaal geconstrueerd zijn. De relatie tussen staten kan dus niet alleen geanalyseerd worden vanuit de neorealistische en neoliberale assumptie dat staten slechts handelen uit zelfinteresse. Het constructivisme stelt namelijk dat het handelen van staten wordt bepaald door de betekenis die staten geven aan hun eigen identiteit en de identiteit van andere staten. Om de veiligheidssamenwerking tussen staten te analyseren moet daarom gekeken worden naar de wederzijdse perceptie die staten van elkaar hebben.¹⁰ In deze scriptie wordt daarom aan de hand van het constructivisme geanalyseerd hoe de perceptie identiteit van NAVO-bondgenoten aan het begin van de jaren negentig invloed heeft gehad op het veranderde defensiebeleid en de Nederlandse verhouding tot de NAVO. Het constructivisme en de toegevoegde waarde van deze theorie zullen verder besproken worden in hoofdstuk twee.

1.3 Bronnen en opzet

Om het Nederlandse alliantiegedrag te analyseren worden verschillende bronnen aangehaald uit de kabinetsperiode Lubbers-III. Volgens hoogleraar Internationale Betrekkingen en

¹⁰ Ted Hopf, 'The Promise of Constructivism in International Relations Theory', *International Security* 23 (1998) 1, 171-200, aldaar 199.

Veiligheid Rob van Wijk werd het Nederlandse defensiebeleid in de jaren negentig afgeleid van het veiligheidsbeleid. Maar aangezien Nederland niet zoals de Verenigde Staten een instituut heeft dat verantwoordelijk is voor de nationale veiligheid, oefenden zowel het Ministerie van Defensie, dat het defensiebeleid opmaakt, en het Ministerie van Buitenlandse Zaken, dat zorgt voor het veiligheidsbeleid, invloed uit op het uiteindelijke defensiebeleid.¹¹

De twee belangrijkste documenten die voortkwamen uit deze constructie zijn de defensienota uit 1991 en prioriteitennota uit 1993. In deze bronnen wordt het defensiebeleid en het Nederlandse veiligheidsbeleid uiteengezet. Daarnaast zal worden gekeken naar verschillende NAVO-documenten die zijn uitgebracht aan het begin van jaren negentig. Het doel hiervan is om het Nederlandse defensiebeleid te vergelijken met de doelstellingen van de NAVO. Deze bronnen zijn in de openbaarheid gesteld en beschikbaar in het online NAVO-archief.

Naast de conclusie en de inleiding is deze scriptie is opgedeeld in vier hoofdstukken. Om de hoofdvraag te beantwoorden zullen ten minste vier vragen moeten worden beantwoord: 1) Welke theorie kan gebruikt worden om alliantiegedrag als onderdeel van het defensiebeleid van staten te verklaren? 2) Wat was de basis van het nieuwe Nederlandse defensiebeleid in de jaren negentig? 3) Wat was het Nederlandse beleid in verhouding tot de NAVO om nieuwe veiligheidsdilemma's op te lossen? 4) In hoeverre hadden deze ontwikkelingen invloed op het Nederlandse defensiebeleid? Deze vragen worden opeenvolgend beantwoord in de volgende hoofdstukken.

¹¹ Rob van Wijk, 'Defensiebeleid in relatie tot veiligheidsbeleid', in: Duco Hellema, Mathieu Segers en Jan Rood (red.), *Bezinning op het buitenland: Het Nederlands buitenlands beleid in een onzekere wereld* (Den Haag 2011), 147-178, aldaar 149.

2. Theoretisch kader

Er zijn binnen de Internationale Betrekkingen verschillende theorieën die gebruikt kunnen worden om het gedrag van staten binnen defensiecollectieven te verklaren. Met deze theorieën proberen onderzoekers vragen te beantwoorden als: Waarom sluiten staten zich aan bij een defensiecollectief? Waarom verlaten staten een defensiecollectief? Hoe beïnvloedt een defensiecollectief de manier waarop staten handelen? Zoals in de inleiding is uitgelegd, waren de jaren negentig een belangrijk omslagpunt in de geschiedenis van de NAVO. In dit hoofdstuk wordt daarom geanalyseerd hoe deze theorieën antwoord geven op de veranderende rol van de NAVO na de Koude Oorlog. Hiermee wordt eveneens gekeken welke theorie het best gebruikt kan worden om de functie van de NAVO voor het Nederlandse defensiebeleid te analyseren. Allereerst zullen het neorealisme en het neoliberal institutionalisme aan bod komen. Vervolgens zal worden uitgelegd dat het constructivisme het best bij de casus Nederland en de NAVO past.

2.1 Neorealisme

Volgens neorealisten sluiten staten allianties om te balanceren tegen bedreigingen. Tijdens de Koude Oorlog werd het neorealisme gezien als meest relevante theorie om de functie van de NAVO te omschrijven. Een aanhanger van het neorealisme, en bovendien een van de meest geciteerde auteurs binnen deze stroming is John J. Mearsheimer. Kort na de val van de muur, schreef Mearsheimer in 1990 het artikel: 'Back to the Future: Instability in Europe After the Cold War'. In zijn artikel voorspelde Mearsheimer dat de val van de muur en het opbreken van de Sovjet-Unie eveneens zou leiden tot het verval van de NAVO. Dit zou een nieuwe periode van instabiliteit en conflict in Europa inluiden.¹² Deze voorspelling kwam voort uit de neorealisme theorie binnen de Internationale Betrekkingen.

Het neorealisme heeft als assumptie dat het internationale statensysteem van nature een anarchistisch en *conflictvol* karakter heeft. Er is namelijk geen hogere autoriteit boven de soevereine staat. Soevereine staten kunnen elkaar daarom moeilijk vertrouwen en houden zich

¹² John J. Mearsheimer, 'Back to the future: Instability in Europe after the Cold War', *International Security* 15 (1990) 1, 5-56, aldaar 5.

noodzakelijk bezig met zelfbescherming, omdat alleen de staat zelf kan zorgen voor veiligheid en het voortbestaan van de staat. Het gedrag van staten richt zich daarom op verbeteren van de eigenmachtspositie ten opzichte van andere staten. Dit kan door het sluiten van bondgenootschappen of soms door het voeren van oorlog. In de realistische visie op het statensysteem ligt oorlog daarom altijd op de loer en kan vrede alleen bestaan wanneer de kosten van oorlog voeren niet opwegen tegen de voordelen.¹³

Volgens deze theorie was de Koude Oorlog een periode van relatieve vrede omdat het bipolaire machtssysteem ervoor zorgde dat de kosten van oorlog voeren voor veel staten te hoog waren. Het bipolaire machtssysteem houdt in dat de wereld in feite werd gedomineerd door twee supermachten, de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie. Aangezien beide machten beschikten over kernwapens zou een oorlog hoogstwaarschijnlijk leiden tot de totale vernietiging van Europa.¹⁴ In plaats van oorlog voeren hadden West-Europese staten daarom meer baat bij het sluiten van allianties. In 1949 werd daarom de NAVO opgericht.¹⁵ Als tegenreactie vormde zich in Oost-Europa in 1955 het Warschaupact. De machtsbalans tussen deze allianties zorgden voor een periode van relatieve vrede in Europa.

Het einde van de Koude Oorlog zou deze balans volgens realisten echter doorbreken. In 1991 viel zowel de Sovjet-Unie als het Warschaupact uit elkaar. Als gevolg begon Rusland met het afbouwen van het nucleaire arsenaal en het terugtrekken van grondtroepen uit Oost-Europa.¹⁶ Dit was een grote verschuiving in de machtspolitiek van Europa en het einde van het bipolaire systeem. Volgens realisten was er geen aanleiding meer voor staten om het NAVO-bondgenootschap voort te zetten. Allianties zijn namelijk zeer kostbaar om te onderhouden. Met het verdwijnen van de Sovjet-Unie zouden de voordelen van de NAVO voor West-Europese staten niet opwegen tegen de nadelen. Als gevolg zou de NAVO verdwijnen of loslaten van praktijken met hoge kosten zoals het in standhouden van de verplichtingen van artikel 5 van het Noord-Atlantisch verdrag.¹⁷ Toch kan deze theorie slecht gebruikt worden om het alliantiegedrag van staten na de jaren negentig te verklaren.

¹³ Mearsheimer, 'Back to the Future', 12.

¹⁴ 'Ibidem', 12-13.

¹⁵ Robert B. McCalla, 'NATO's Persistence after Cold War', *International Organization* 50 (1996) 3, 445-475, aldaar 453.

¹⁶ McCalla, 'NATO's Persistence', 452.

¹⁷ 'Ibidem'.

2.3 Beperkingen van het neorealisme

Het neorealisme geeft vooral een verklaring voor het oprichten en functioneren van de NAVO tijdens de Koude Oorlog. Om het gedrag van staten in de NAVO na de Koude Oorlog te verklaren heeft het neorealisme een aantal gebreken. Dit heeft te maken met de observatie dat de NAVO in de jaren negentig nauwelijks in kracht is afgenomen. Volgens politicoloog Robert B. McCalla zou dit vanuit het neorealisme verklaard moeten worden vanuit de perceptie dat de dreiging van Rusland nooit is verdwenen. Empirisch bewijs laat echter zien dat Europese staten in de jaren 90 wel degelijk het idee hadden dat de dreiging van de Sovjet-Unie was verdwenen. Het realisme kan niet verklaren waarom de NAVO, ondanks het verdwijnen van de Sovjet-Unie in de jaren negentig, een sterke en goed functionerende alliantie bleef.¹⁸

2.4 Neoliberaal institutionalisme.

Het liberaal institutionalisme verklaart alliantiegedrag door te kijken naar samenwerking binnen een institutie. Volgens het liberaal institutionalisme kon de NAVO voortbestaan, omdat de organisatie zich na de jaren negentig heeft aangepast aan de veranderende wereld. Het institutionalisme stelt dat er complexe instituties tussen staten kunnen ontstaan die gebaseerd zijn op normen en waarden. Volgens McCalla moet de NAVO niet worden gezien als traditionele alliantie maar als een complex institutioneel regime. Neorealisten geloven dat verdediging het enige doel was van de NAVO. Het institutionalisme stelt daarentegen dat instituties voordelen voor staten kunnen creëren die het traditionele doel van de institutie overstijgen. Instituties leiden tot nauwe samenwerking tussen landen waardoor de kosten van samenwerking omlaaggaan. Het in standhouden van een institutioneel regime is daarom voordeliger dan het opbouwen van een nieuw veiligheidsregime. Dit zou betekenen dat de NAVO zich logischerwijs zou aanpassen aan nieuwe externe omstandigheden van de jaren negentig in plaats van te desintegreren.¹⁹ Na de jaren negentig begon de NAVO daarom met het uitbreiden van haar taken. Er werd bijvoorbeeld meer samengewerkt met andere West-Europese instituties als de Verenigde Naties en de West-Europese Unie. Daarnaast is de NAVO

¹⁸ McCalla, 'NATO's persistence', 453-454.

¹⁹ 'Ibidem', 462-463.

zich gaan bezighouden met vredesmissies in de Balkan en het verbeteren van de relaties tussen Oost- en West-Europa.²⁰

Het verdwijnen van de Sovjet-Unie betekende dat de primaire bestaansreden van de NAVO was verdwenen, maar dit betekende niet dat de problemen in Europa waren verdwenen. Aangezien de NAVO al bestond als platform voor internationale samenwerking, stelt het institutionalisme dat het voor staten voordelen had om de NAVO in stand te houden om deze nieuwe problemen aan te pakken.

2.5 Beperkingen van het neoliberal institutionalisme

Het neoliberal institutionalisme houdt geen rekening met de identiteit van staten. Dit is problematisch om een veiligheidssamenwerkingsverband als de NAVO te analyseren. Het neoliberal institutionalisme gaat ervanuit dat samenwerking tussen landen moeilijk is, maar mogelijk ongeacht de identiteit van de staat. Samenwerking tussen staten heeft namelijk slechts externe strategisch doelen zoals het creëren van wederzijdse veiligheid.²¹ Hierdoor is het problematisch om het Nederlandse alliantiegedrag vanuit het neoliberal institutionalisme te analyseren. Niet alleen externe belangen maar ook interne belangen lijken het Nederlandse defensiebeleid ten aanzien van de NAVO te hebben beïnvloed. Om bijvoorbeeld te vragen te beantwoorden of Nederland loyaal was aan de NAVO, moet zowel de Nederlandse perceptie van de NAVO als het strategisch belang worden onderzocht. Ook de verhouding tot bepaalde NAVO-bondgenoten lijkt invloed te hebben gehad op het Nederlandse defensiebeleid in de jaren negentig. Het kabinet Lubbers-III verwierp in februari 1991 bijvoorbeeld Frans-Duitse plannen om een Europees veiligheidsinstituut als de West-Europese Unie te versterken, omdat dit de verhouding met Atlantische bondgenoten zoals de Verenigde Staten zou ondermijnen.²² Om het veranderende Nederlandse defensiebeleid in de jaren negentig te verklaren is het daarom belangrijk te kijken naar de perceptie van identiteit van Nederland en NAVO-bondgenoten.

²⁰ 'Ibidem', 46.

²¹ Hopf, 'The promise of Constructivism', 189.

²² Hellema, *Dutch Foreign Policy*, 320-321.

2.6 Constructivisme

Het constructivisme is een relatief nieuwe stroming binnen de Internationale Betrekkingen. Deze stroming stelt dat de Internationale Betrekkingen verklaart moeten worden door het internationale systeem te beschouwen als een sociale constructie, in plaats van een systeem gebaseerd op ahistorische wetten. Hiermee gaat deze stroming radicaal in tegen het neorealisme en het neoliberalisme institutionalisme. Deze andere hoofdstromingen binnen de Internationale Betrekkingen stellen namelijk dat een verklaring voor het gedrag van staten gevonden moet worden in rationale theorieën, oftewel het idee dat staten acteren binnen de vaststaande structuur van het internationale systeem.

Een van de belangrijkste theoretici binnen het constructivisme is Alexander Wendt. In ‘Anarchy is what States Make of it: the Social Construction of Power Politics’, geeft Wendt kritiek op de neorealistische gedachte dat het internationale systeem per definitie anarchistisch en competitief is. Deze gedachte is echter sociaal geconstrueerd. Volgens Wendt handelen staten op basis van het symbolisch interactionisme. Dit wil zeggen dat staten handelen naar de betekenis die ze aan dingen geven. De militaire capaciteit van de Verenigde Staten heeft voor Canada bijvoorbeeld een volledig andere betekenis dan voor een land als Cuba. Om het gedrag van staten te verklaren moet het internationale systeem geanalyseerd worden als een sociale constructie. Zelfinteresse is dus niet de enige vorm van handelen in het internationale systeem. Volgens Wendt is het ook mogelijk dat staten in een wereld kunnen acteren dat gebaseerd is op andere vormen van interesse dan alleen zelfinteresse.²³

Uit het sociale karakter van het constructivisme volgen ten minste twee belangrijke assumpties die het gedrag van staten bepalen. Ten eerste wordt het gedrag van staten bepaald door de intersubjectieve identiteit van staten. Dit houdt in dat staten handelen vanuit de betekenis die ze geven aan hun eigen identiteit en die van anderen. Identiteit is intersubjectief omdat staten elkaars identiteit kunnen begrijpen en interpreteren. Dankzij deze wederzijdse perceptie van de identiteit van staten ontstaat voorspelbaarheid en orde in het internationale systeem, waardoor sociale patronen ontstaan in het handelen van staten.²⁴ Het klinkt bijvoorbeeld vanzelfsprekend dat er meer samenwerking is tussen staten met een ‘Europese’ identiteit zoals Frankrijk en Duitsland, dan staten met minder gedeelde identiteit zoals Duitsland en Rusland. Ten tweede wordt handelen bepaald door de sociale structuur waarin

²³ Alexander Wendt, ‘Anarchy is what States Make of it: The Social Construction of Power Politics’, *International Organization* 46 (1992) 2, 391-425, 394-395.

²⁴ Hopf, ‘The Promise of Constructivism’, 175.

een staat zich bevindt. Door het uitvoeren van sociale handelingen wordt de betekenis van sociale interactie vastgelegd waardoor de identiteit van staten gereproduceerd wordt. Als gevolg van sociale interactie kunnen sociale structuren ontstaan waar staten hun gedrag weer op baseren. De interesses en het handelen van een staat wordt bepaald door de identiteit van een staat en worden vervolgens weer beperkt door de sociale structuur waarin een staat zich bevindt.²⁵

Deze assumpties vormen de basis van de veiligheidsgemeenschapstheorie van constructivisten Emmanuel Adler en Michael Barnett. In het boek 'Security Communities' stellen Adler en Barnett dat defensiecollectieven niet slechts een tijdelijke oplossing zijn om oorlog te voorkomen, maar uiteindelijk kunnen leiden tot het ontstaan van een veiligheidsgemeenschap, gebaseerd op gemeenschappelijke normen en waarden, waaruit stabiele vrede kan ontstaan.²⁶ Zij stellen dan ook dat de NAVO niet moet worden gezien als een traditioneel defensiecollectief of een institutie, maar als een veiligheidsgemeenschap. Binnen de NAVO wordt het defensiebeleid van staten gebaseerd op de wederzijdse perceptie van stabiele vrede binnen een veiligheidsgemeenschap:

Peaceful change can be best defined as neither the expectation of nor the preparation for organized violence as a means to settle interstate disputes. A reasonable assumption, therefore, is that states do not undertake - indeed, do not consider - security actions that can be interpreted by others within the community as militarily threatening.²⁷

In de volgende drie hoofdstukken wordt het Nederlandse defensiebeleid aan het begin van de jaren negentig getoetst aan de hand van het constructivisme en in het bijzonder de theorie van Adler en Barnett. Er wordt gekeken in hoeverre er sprake van de aanwezigheid van een veiligheidsgemeenschap en in hoeverre dit invloed heeft gehad op het Nederlandse defensiebeleid ten aanzien van de NAVO.

Het constructivisme levert op drie manieren een nuttige bijdrage aan het historiografisch debat. Ten eerste richt deze theorie zich op transnationale processen die zorgen voor de ontwikkeling van de identiteit van een defensiecollectief.²⁸ Hiermee kan de veranderde rol van NAVO voor landen vanaf de jaren negentig geanalyseerd worden. Ten tweede geeft de theorie

²⁵ 'Ibidem', 177.

²⁶ Emmanuel Adler en Michael Barnett, *Security Communities*. Cambridge Studies in International Relations 62 (Cambridge 2002) 13.

²⁷ Adler en Barnett, *Security Communities*, 34.

²⁸ 'Ibidem'.

van Adler en Barnett een verklaring voor de groei van een defensiecollectief naar een veiligheidsgemeenschap. Bij andere auteurs wordt de NAVO slechts omschreven als een institutie met een universele functie. Met deze theorie kan de NAVO echter worden geanalyseerd vanuit het perspectief van een gemeenschap waarin de NAVO zelf als institutie kan veranderen. Ten slotte kan het constructivisme verklaring hoe interne processen, zoals het ontstaan van een veiligheidsgemeenschap, invloed kunnen hebben op een defensiebeleid. Hiermee is deze theorie een belangrijke aanvulling op neorealistische en neoliberal institutionalistische verklaringen, die alleen kijken naar externe omstandigheden die invloed hebben op het defensiebeleid, zoals het uiteenvallen van het Warschaupact.

3. Verschuiving in de perceptie van dreiging voor de veiligheid van NAVO-landen

De gedeelde verschuiving van de perceptie van dreiging onder NAVO-bondgenoten aan het begin van de jaren negentig, vormde voor Nederlandse beleidsmakers een bouwsteen voor het voortzetten van het NAVO-bondgenootschap als onderdeel van het Nederlandse defensiebeleid. Volgens het constructivisme is perceptie van dreiging de basis van het veiligheidsbeleid van een staat. Hiermee volgt het constructivisme de assumptie van het neorealisme en het neoliberalisme dat staten proberen te balanceren tegen de dreiging van andere staten. Het constructivisme stelt echter dat dreiging niet willekeurig is, maar sociaal geconstrueerd. Om een succesvol bondgenootschap te sluiten, moeten staten volgens Ted Hopf daarom dezelfde perceptie van dreiging hebben. Tijdens de Koude Oorlog probeerde de Verenigde Staten bijvoorbeeld weerstand te bieden tegen de dreiging van het communisme van de Sovjet-Unie. Volgens deze theorie kon de NAVO ontstaan omdat West-Europese landen dezelfde houding hadden tegenover de Sovjet-Unie. Zij vreesden niet de opkomst van een machtige Russische natiestaat, maar eveneens de dreiging van communisme in Europa.²⁹ Een gedeelde perceptie van dreiging is volgens Adler en Barnett bovendien een indicatie voor de aanwezigheid van een veiligheidsgemeenschap. De gedeelde perceptie van dreiging bevestigt de ‘eigen’ identiteit van de gemeenschap in tegenstelling tot de dreiging van de ‘ander’.³⁰

Na de val van muur en het ineenstorten van de Sovjet-Unie vond er een verschuiving plaats in de perceptie van dreiging voor de veiligheid van Europa. Aangezien er sprake was van een gedeelde perceptie van dreiging kon de NAVO als bondgenootschap voortbestaan. In dit hoofdstuk wordt allereerst de perceptie van dreiging besproken zoals deze werd opgesteld door Nederlandse beleidsmakers aan het begin van de jaren negentig. Deze wordt vervolgens vergeleken met de visie van NAVO-beleidsmakers in de jaren negentig.

²⁹ Hoft, ‘The Promise of Constructivism’, 187.

³⁰ Adler en Barnett, *Security Communities*, 56.

3.1 Aanleiding voor een nieuw defensiebeleid

Onder het kabinet-Lubbers III vond er een radicale verandering plaats van het defensiebeleid in de jaren negentig. Het doel van deze paragraaf is de perceptie van dreiging volgens het defensiebeleid dat werd opgesteld tijdens de Kabinetsperiode Lubbers III te analyseren.

Lubbers-III was een centrum meerderheidskabinet bestaand uit de uit de Christendemocratisch Appèl (CDA) en de Partij van de Arbeid (PvdA), dat werd beëdigd op 7 november 1989 en stabiel aanbleef tot 22 augustus 1994 toen het ontslagen werd na het beëindigen van de parlementaire periode.³¹ Kabinet Lubbers stond evident onder leiding van minister-president drs. Ruud Lubbers (CDA). Het ministerie van Buitenlandse Zaken werd tot 1993 aangestuurd door mr. Hans van der Broek (CDA), die in 1993 werd opgevolgd door mr. dr. Pieter Kooijmans (CDA). De eindverantwoordelijke voor het Nederlandse defensiebeleid was Relus ter Beek (PvdA). Ter beek was de gehele kabinetsperiode minister van Defensie.

Dit kabinet kwam aan de macht in een rumoerige periode in de internationale politiek. Uit beleidsstukken zoals de defensienota uit 1991 en de prioriteitennota uit 1993, blijkt dat er een verschuiving plaats vond van de Nederlandse visie op de internationale machtspolitiek in Europa en als gevolg ontstond eveneens een verschuiving van het defensiebeleid. Volgens historicus Rob van Wijk was het doel van de krijgsmacht tijdens de Koude Oorlog het verdedigen van NAVO-grondgebied. De Nederlandse landmacht moest kunnen worden ingezet ter verdediging van Oost-Europa tegen het Warschaupact en de Nederlandse Marine diende ter bescherming van de handel tussen Europa en de Verenigde Staten.³² Veranderingen in de internationale politieke machtsverhoudingen maakte een einde aan deze traditionele rol van de Nederlandse defensie. Aan het eind van de jaren tachtig begon Sovjet-Unie leider Michail Gorbatsjov met het doorbreken van de vijandelijke verhoudingen tussen Oost en West. Deze ontwikkeling had invloed op het veiligheidsbeleid van Europese staten.

In Nederland werd in 1991 daarom door het ministerie van Buitenlandse Zaken en het ministerie van Defensie, de defensienota 'Herstructurering en Verkleining: de Nederlandse Krijgsmacht in een Veranderende Wereld' gepresenteerd.³³ Na het definitief uiteenvallen van het Warschaupact in 1991 werd in 1993 de prioriteitennota opgesteld: 'Een andere wereld, een andere defensie'. Volgens Van Wijk moet de prioriteitennota uit 1993 vooral gezien worden als een verbeterde aanvulling van de conclusies die al waren getrokken in de defensienota uit

³¹ Hellema, *Dutch Foreign Policy*, 317.

³² Van Wijk, 'Veiligheidsbeleid in relatie', 153.

³³ 'Ibidem', 154.

1991.³⁴ Uit deze beide defensienota's blijkt dat er aan het begin van de jaren negentig een radicale verandering plaats vond in de perceptie van dreiging.

3.2 Verschuiving in de perceptie van dreiging voor het Nederlandse veiligheidsbeleid

Allereerst werd de Sovjet-Unie in veel mindere mate beschouwd als bedreiging voor de vrede en veiligheid in Europa. In de defensienota uit 1991 werd geschreven dat het buitenlandsbeleid van de Sovjet-Unie niet meer kan worden vergeleken met het buitenlandsbeleid van de Sovjet-Unie tijdens de Koude Oorlog. Om twee redenen vormde de Sovjet-Unie daarom in mindere mate een bedreiging voor de stabiliteit in Europa. Ten eerste was er geen sprake meer van een ideologische strijd tussen Oost en West. Volgens de makers van de defensienota zag de Sovjet-Unie het Westen niet langer als de kapitalistische vijand. Als gevolg werd het mogelijk geacht dat er samenwerking zou ontstaan tussen communistische landen en het Westen. Ten tweede vormde de Sovjet-Unie minder een bedreiging omdat het de Brezhnev-doctrine had afgezworen in 1989.³⁵

Voor het laatste statement vormde een belangrijke verschuiving in de perceptie van de dreiging van de Sovjet-Unie na de jaren negentig. De Brezhnev-doctrine kan namelijk worden gezien als de incorporatie van het beeld dat West-Europese staten hadden van de Sovjet-Unie tijdens het grootste gedeelte van de Koude Oorlog. Deze term werd namelijk zelf door Westerse staten geïntroduceerd de leiders van de Sovjet-Unie in 1968 publiekelijk verklaarden het Communistische wereldsysteem belangrijker te achten dan de legitimatie van de soevereine natiestaat. Dit gaf de Sovjet-Unie de mogelijkheid om militair te interveniëren in opstandige Oost-Europese staten binnen het Warschaupact. Dit nieuwe beleid werd aangeduid als de Brezhnev-doctrine. Voor het Westen betekende de Brezhnev-doctrine daarom dat de Sovjet-Unie ook in de verre toekomst nog een communistische hegemonie zou voeren over Oost-Europa.³⁶ Het afzweren van de Brezhnev-doctrine in 1989 betekende daarom het begin van het einde van de dreiging van de Sovjet-Unie voor West-Europa. Dit betekende namelijk de Sovjet-Unie zich niet meer zou richten op expansie. Als gevolg konden Oost-Europese zich zelfstandig gaan ontwikkelen.

³⁴ 'Ibidem', 156.

³⁵ Tweede Kamer der Staten-Generaal 1991-1992, 21991 defensienota-1991, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=sgd%3Ampg21%3A19901991%3A0006887> (14 juni 2018), aldaar 12.

³⁶ Wilfried Loth, 'Moscow, Prague and Warsaw: Overcoming the Brezhnev Doctrine', *Cold War History* 1 (2001) 2, 103-118, aldaar 104.

Hoewel in 1991 nog voorzichtig werd gesproken over deze ontwikkelingen, was het in 1993 definitief duidelijk dat de Sovjet-Unie op korte termijn geen bedreiging meer zou vormen voor de NAVO-bondgenoten. Dit kwam vooral door het uiteenvallen van de Sovjet-Unie. In de prioriteitennota van 1991 werd gesteld dat een grootschalig militair conflict met de nieuw opgerichte Russische Federatie zeer onwaarschijnlijk was. Dit komt vooral omdat de militaire capaciteit van Rusland een stuk minder groot was dan die van de Sovjet-Unie. Daarnaast waren de Sovjettroepen teruggetrokken uit Oost-Europa, wat een aanval op het Westen logistiek onmogelijk had gemaakt. Er werd door beleidsmakers echter wel erkend dat Rusland nog steeds beschikte over een kernwapenarsenaal, maar dankzij de afbraak en economische capaciteit zou het jaren kunnen duren voordat de Russische Federatie weer in staat zou zijn om een conventionele oorlog te kunnen voeren tegen de NAVO-bondgenoten.³⁷

De verdwijning van de perceptie van dreiging van de Sovjet-Unie kwam doordat de Sovjet-Unie de ideologische strijd tussen West en Oost doorbrak. Daarnaast zag Nederland geen bedreiging meer in de militaire capaciteit van de Sovjet-Unie. Deze ontwikkelingen maakten plaats voor een nieuwe perceptie van dreiging voor de veiligheid in Europa.

Ten tweede werd na de val van de muur direct door Nederlandse beleidsmakers gewaarschuwd voor een nieuwe bedreiging voor de veiligheid van Europa. De val van de muur wordt door sommige onderzoekers nog steeds gezien als een optimistisch omslagpunt in de wereldgeschiedenis. Een prominent Amerikaans historicus Francis Fukuyama beschreef de jaren negentig bijvoorbeeld als het einde van de geschiedenis. Het liberalisme was de winnende ideologie en jaren negentig zouden een periode van vrede en voorspoed inluiden.³⁸ Er is echter geen groter contrast tussen de woorden van Fukuyama en de Nederlandse beleidsmakers in de jaren negentig. De Nederlandse beleidsmakers keken met een nuchtere blik naar de jaren negentig en zagen nieuwe bedreigingen voor de veiligheid in Europa. De defensienota uit 1991 opende dan ook met de woorden:

De Iraakse inval in Koeweit en zeker de oorlog in de Golf hebben een illusie verstoord: de fundamentele verbetering van de veiligheidssituatie in Europa is helaas geen onderdeel van een ontwikkeling naar een wereld zonder crises en gewapende conflicten.³⁹

³⁷ Tweede Kamer der Staten-Generaal 1992-1993, 22975 prioriteitennota, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=sgd%3Ampg21%3A19921993%3A0008138> (14 juni 2018), aldaar 7.

³⁸ Francis Fukuyama, 'The End of History?', *The National Interest* 16 (1989), 3-18.

³⁹ TK 1991-1992, 21991 defensienota-1991, 1.

Uit deze opening blijkt dat conflictsituaties die een bedreiging vormen voor de vrede en veiligheid in Europa, volgens Nederlandse beleidsmakers buiten de grenzen van Europa moesten worden gezocht. Dit had volgens de beleidsmakers van de defensienota twee redenen. Ten eerste was er sprake van opkomende gevaarlijke regionale machten in derdewerldgebieden. Deze landen hadden een grote militaire capaciteit opgebouwd, dat de kans op conflicten met buurlanden kon vergroten. Ook moest rekenen worden gehouden dat derdewerldlanden massavernietigingswapens zouden kunnen gaan ontwikkelen. Ten tweede was de kans op conflicten die Europa konden raken groter geworden dankzij mondialisering. Volgens de defensienota was de wederzijdse afhankelijkheid van landen groter geworden. Een conflict elders in de wereld zou indirect een bedreiging kunnen vormen voor de vrede en stabiliteit in Europa. De veiligheid in de wereld stond daarom volgens dit document synoniem aan de veiligheid in Europa.⁴⁰

Deze verschuiving in de perceptie van dreiging werd nog dieper benadrukt in de prioriteitennota uit 1993. Hierin werd voor het eerst gesproken over een: ‘fundamentele verandering in de internationale veiligheidssituatie’. Tijdens de Koude Oorlog werd slechts militaire dreiging als gevaar gezien. De prioriteitennota uit 1993 stelde dat ook politieke, ecologische en humanitaire processen een bedreiging konden vormen voor de veiligheid van Europa.⁴¹ We kunnen dus concluderen dat de perceptie van dreiging sterk veranderd is vanaf de jaren negentig. Na de Koude Oorlog nam de perceptie de Sovjet-Unie als grootste bedreiging voor West-Europa af en maakte plaats voor nieuwe bedreigingen. Tussen 1991 en 1993 werd het idee ontwikkelt dat voortaan conflict, waar ook ter wereld, een bedreiging zou kunnen vormen voor de veiligheid in Europa.

3.3 Verschuiving in de perceptie van dreiging voor het NAVO-beleid.

Ook binnen de NAVO bestond er een verschuiving in de perceptie van dreiging voor leden van de NAVO in de jaren negentig. Dit blijkt uit een analyse van verschillende NAVO-documenten die werden opgesteld tijdens bijeenkomsten van regeringsleiders van NAVO-landen aan het begin van de jaren negentig. Deze documenten vormen hiermee een goed uitgangspunt om een algemeen beeld te schetsen van de perceptie van dreiging binnen de NAVO.

⁴⁰ TK 1991-1992, 21991 defensienota-1991, 28.

⁴¹ TK 1992-1993, 22975 prioriteitennota, 5.

Allereerst werd door de NAVO in 1990 dat vrede en veiligheid geen zekerheden waren in Europa. Op 5 en 6 juli 1990 kwamen regeringsleiders in Londen bij elkaar om de toekomst van de NAVO in een veranderde wereld te bespreken. De declaratie die werd opgesteld als conclusie van deze bijeenkomst diende als leidraad voor het toekomstige strategisch beleid van de NAVO. Een van de conclusies van dit document was dat veiligheid begint bij de grenzen van de NAVO. Er werd gepleit om collectieve verdediging voort te zetten.⁴²

Deze gedachte werd uitgebreid door NAVO-leiders in 1991. Anderhalf jaar later op 8 november 1991, kwamen de regeringsleiders van de NAVO opnieuw bij elkaar op de NAVO-top in Rome en werd een nieuwe declaratie opgesteld. Uit dit document blijkt dat de visie van de NAVO op veiligheid grotendeels overeenkwam met de visie van Nederlandse beleidsmakers op dreigingen voor de veiligheid van Europa. Hierbij namelijk ook gesproken over de opkomst van regionale machten die de veiligheid van bondgenoten bedreigen. Hierdoor moeten bondgenoten samenwerken om deze bedreigingen aan te pakken.⁴³

3.4 Bouwsteen voor een nieuwe rol van de alliantie

Concluderend kunnen we stellen dat een gedeelde verschuiving in de perceptie van dreiging een bouwsteen was voor het voortzetten van het NAVO-bondgenootschap als onderdeel van het Nederlandse defensiebeleid. Zowel Nederlandse beleidsmakers als NAVO-leiders zagen nieuwe bedreigingen aan de randen van het NAVO-verdragsgebied. Zoals het constructivisme stelt was de gemeenschappelijke perceptie van dreiging een aanleiding om het bondgenootschap voort te zetten. Uit de gemeenschappelijke perceptie van dreiging van de ‘ander’, oftewel de buitenwereld, en het ‘eigen’ oftewel het NAVO-grondgebied, blijkt dat er onder Nederlandse beleidsmakers en NAVO-leider sprake was van de perceptie van een veiligheidsgemeenschap.

⁴² Noord-Atlantische Verdragsorganisatie, ‘Declaration on the Transformed North Atlantic Alliance’ (versie 12 juli 2010), https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_23693.htm (14 juni 2018).

⁴³ Noord-Atlantische Verdragsorganisatie, ‘Declaration on Peace and Cooperation’ (versie 26 augustus 2010), https://www.nato.int/cps/ua/natohq/official_texts_23846.htm?selectedLocale=en (14 juni 2018).

4. Veiligheidssamenwerking tussen Nederland en de NAVO in de jaren negentig

In hoofdstuk 3 werd aangetoond dat er na de Koude Oorlog sprake was van een verschuiving in de perceptie van dreiging onder NAVO-bondgenoten. Als gevolg van nieuwe vormen van dreiging voor de NAVO, ontstonden eveneens nieuwe veiligheidsdilemma's. Volgens Nederlandse beleidsmakers konden nieuwe veiligheidsdilemma's ook na de jaren negentig worden opgelost binnen het kader van de NAVO. Het doel van dit hoofdstuk is om te analyseren hoe collectieve identiteit kan zorgen voor allianties tussen landen met als doel het oplossen van veiligheidsdilemma's. Hiervoor wordt eerst gekeken naar de perceptie van collectieve identiteit onder NAVO-landen door Nederlandse beleidsmakers. Vervolgens wordt gekeken hoe het oplossen van veiligheidsdilemma's binnen een collectief werd geïntegreerd in het nieuwe Nederlandse veiligheidsbeleid in de jaren negentig.

4.1 Veiligheidsdilemma's

Het constructivisme erkent net als het neorealisme en het neoliberal institutionalisme, dat veiligheidsdilemma's ontstaan door onzekerheid. Staten kunnen de intenties van andere staten namelijk lastig inschatten. Deze onzekerheid is volgens het constructivisme echter een sociale constructie. Onzekerheid kan bijvoorbeeld worden opgelost door sociale interactie tussen staten. Dit komt omdat sociale interactie altijd betekenis heeft. Op het moment dat er sociale interactie plaats vindt tussen staten verdwijnt onzekerheid, omdat dankzij betekenisvolle interactie, staten elkaars intenties beter kunnen inschatten.⁴⁴ Hiermee verdwijnt de basis voor een veiligheidsdilemma. Volgens Adler en Barnett kan sociale interactie uiteindelijk zelfs leiden tot het compleet verdwijnen van onzekerheid tussen staten. Hierdoor ontstaat een veiligheidsgemeenschap die gebaseerd is op collectieve identiteit en vertrouwen.⁴⁵ Ook na de Koude oorlog werd de NAVO door Nederland gezien als een gemeenschap gebaseerd op collectieve identiteit en vertrouwen. Het Nederlandse veiligheidsbeleid in de jaren negentig was daarom gebaseerd op het in standhouden van de NAVO om nieuwe veiligheidsdilemma's

⁴⁴ Hopf, 'The Promise of Constructivism', 188.

⁴⁵ Adler en Barnett, *Security Communities*, 39.

in Europa te voorkomen en veiligheidsdilemma's buiten Europa op te lossen in het kader van internationale samenwerking.

In de eerste plaats was het doel van de Nederlandse beleidsmakers om de Atlantische identiteit van de NAVO in stand te houden. Voor Nederland was het vertrouwen in de NAVO vooral gericht op de Verenigde Staten. Nederlandse beleidsmakers waren voorstander van het voortzetten van de militaire aanwezigheid van de Verenigde Staten in Europa. Dit was volgens Nederlandse beleidsmakers namelijk een essentiële factor voor de vrede en stabiliteit in Europa.⁴⁶ Hieruit blijkt dat er sprake was van gematigd vertrouwen in andere Europese staten. Volgens historicus Duco Hellema was Nederland bang voor het ontstaan van nationale rivaliteit tussen Europese staten wanneer de militaire aanwezigheid van de Verenigde Staten uit Europa zou verdwijnen.⁴⁷ Dit zou een bedreiging zijn voor het Nederlandse defensiebeleid. Het voortzetten van het Atlantische bondgenootschap als onderdeel van het defensiebeleid werd namelijk als essentieel geacht. Dit wordt onderschreven met het volgende citaat:

Voor ons land is de samenwerking in bondgenootschappelijk verband van bijzonder belang. Nederland kan zijn veiligheid immers alleen verzekeren in het kader van sterke internationale structuren. Voor een klein en kwetsbaar land als het onze moet de maatstaf voor ieder samenwerkingsverband op veiligheidsgebied zijn in hoeverre dit ons metterdaad veiligheid kan bieden.⁴⁸

Nederland had belang bij het voortzetten van de NAVO. Dit kwam doordat de Nederlandse veiligheid ook na de Koude Oorlog alleen binnen internationale structuren gehandhaafd kon worden. Het in standhouden van de Atlantische identiteit van de NAVO was daarom essentieel om nieuwe veiligheidsdilemma's in Europa te voorkomen.

Ten tweede sloot de identiteit van de NAVO aan bij het Nederlandse defensiebeleid om veiligheidsdilemma's buiten Europa op te lossen. Een belangrijk voordeel van een bondgenootschap is gedeelde macht. Volgens Adler en Barnett ontstaat dankzij deze gedeelde macht een wij-gevoel onder de leden van een veiligheidsgemeenschap.⁴⁹ Zowel de collectieve identiteit van de NAVO-landen als de gedeelde macht waren voor Nederlandse beleidsmakers redenen om te pleitte voor het voortzetten van het NAVO-bondgenootschap. De defensienota uit 1991 stelde dat veiligheidssamenwerking tussen NAVO-landen had geleid tot het ontstaan van democratische en welvarende West-Europese staten. Volgens de defensienota uit 1991 was

⁴⁶ 'Ibidem'.

⁴⁷ Hellema, *Dutch Foreign Policy*, 321.

⁴⁸ TK 1991-1992, 21991 defensienota-1991, 21.

⁴⁹ Adler en Barnett, *Security Communities*, 39.

hierdoor een geloofwaardig gezamenlijk defensiebeleid ontstaan, waarmee veiligheidsdilemma's konden worden opgelost. Dit beleid was gebaseerd op het voeren van dialoog en het creëren van ontspanning. Dit vormde de basis van het nieuwe Nederlandse defensiebeleid. De defensienota stelde bijvoorbeeld dat dankzij het gezamenlijke veiligheidsbeleid druk kon worden uitgeoefend op de Sovjet-Unie, wat een van de redenen was waardoor de Sovjet-Unie uiteindelijk uiteenviel. Dit beleid kon alleen gevoerd worden vanuit een positie binnen een sterk geloofwaardig bondgenootschap. In de defensienota uit 1991 werd daarom gepleit voor de continuïteit van de NAVO.⁵⁰

Concluderend kunnen we stellen dat de NAVO meer voordelen had dan nadelen voor het Nederlandse defensiebeleid. De sociale interactie tussen NAVO-landen had geleid tot de creatie van gemeenschappelijke waarden. Bovendien had de NAVO zich ontplooid tot een bondgenootschap dat in staat was geweest om veiligheidsdilemma's op te lossen. Nederland was bang voor de terugkeer naar instabiliteit in Europa als de NAVO zou verdwijnen. Veiligheidsdilemma's konden daarom beter in een collectief worden aangepakt. De nieuwe veiligheidsdilemma's die ontstonden in de jaren negentig brachten echter een ander beleid met zich mee.

4.2 Militaire samenwerking naar politieke samenwerking

Het voeren van de dialoog werd de basis voor het defensiebeleid in de jaren negentig. Zowel het Nederlandse als het veiligheidsbeleid van de NAVO kreeg hierdoor een politiek karakter in plaats van een militair karakter. In hoofdstuk drie werd besproken dat de nieuwe bedreigingen vooral buiten het NAVO-grondgebied lagen. Om deze conflicten te beperken was het doel van de Nederlandse overheid om vooral niet-militaire middelen in te zetten om conflicten te beheersen. Pas in het ergste geval mochten militaire middelen worden ingezet.⁵¹

Deze ontwikkeling werd ook erkend door NAVO-bondgenoten. Voor het oplossen van conflicten zouden politieke aspecten van conflictbeheersing een belangrijkere rol gaan spelen. Tijdens een conferentie van NAVO-leiders in Londen 1990 werd bijvoorbeeld afgesproken dat NAVO-bondgenoten zich meer zouden gaan inzetten voor het verbeteren van de internationale veiligheidssituatie. Hierbij verwijst de declaratie naar artikel twee van het Noord-Atlantisch Verdrag.⁵² Deze ontwikkeling betekent dat NAVO-bondgenoten het er in 1990 mee eens waren

⁵⁰ TK 1991-1992, 21991 defensienota-1991, 21.

⁵¹ TK 1991-1992, 21991 defensienota-1991, 28.

⁵² Noord-Atlantische Verdragsorganisatie, 'Declaration on the Transformed North Atlantic Alliance'.

dat de NAVO ook buiten Europa een grotere politieke rol zou gaan spelen. Artikel 2 van het NAVO-verdrag stelt namelijk dat NAVO-bondgenoten een bijdrage moeten leveren aan het verbeteren van de internationale betrekkingen door het versterken van hun liberale instituties en beleid.⁵³ Het doel van de NAVO was dus niet langer slechts het verdedigen van territoriaal grondgebied. Ook het verbeteren van de politieke wereldorde werd een nieuw doel van de NAVO.

We kunnen twee dingen concluderen over de veiligheidssamenwerking tussen Nederland en de NAVO tijdens de jaren negentig. Tijdens de Koude Oorlog had de NAVO zich ontwikkeld tot een geloofwaardig veiligheidsinstituut. Voor het oplossen van veiligheidsdilemma's binnen Europa na 1991 was het in standhouden van de Atlantische identiteit NAVO essentieel voor het Nederlandse defensiebeleid. Ten tweede werd zowel door Nederlandse beleidsmakers als de NAVO-leiders erkend dat veiligheidsdilemma's buiten Europa in de eerste plaats moesten worden opgelost met een dialoog beleid. Hierdoor kreeg de NAVO een minder militair karakter.

⁵³ Noord-Atlantische Verdragsorganisatie, 'Het Noord-Atlantisch Verdrag'.

5. Invloed van het voortzetten van het NAVO-bondgenootschap op het Nederlandse defensiebeleid na 1991

In hoofdstuk drie werd besproken dat er sprake was van een verschuiving van de perceptie van dreiging in het Nederlandse defensiebeleid in de jaren negentig. Vervolgens werd in hoofdstuk vier besproken dat veiligheidsdilemma's volgens het Nederlandse defensiebeleid moesten worden opgelost in het nieuwe kader van veiligheidssamenwerking van de NAVO. In dit laatste hoofdstuk worden de gevolgen van deze ontwikkelingen voor het Nederlandse defensiebeleid geanalyseerd. De verschuiving van dreiging en de ontwikkeling van een sterker internationaal kader voor veiligheidssamenwerking vormde de laatste bouwsteen voor de vernieuwing van de structuur van het Nederlandse militaire apparaat in de jaren negentig. De laatste bouwsteen zorgde voor de overgang van een conventionele krijgsmacht naar een multifunctionele krijgsmacht. Ook deze ontwikkeling kan worden verklaard aan de hand van de theorie van Adler en Barnett.

5.1 De krijgsmacht van landen in een veiligheidsgemeenschap

Volgens Adler en Barnett is stabiele vrede een van de belangrijkste kenmerken van een veiligheidsgemeenschap. De leden van een veiligheidsgemeenschap hebben een gedeelde identiteit waardoor staten elkaar niet meer zien als een militaire bedreiging.⁵⁴ Deze ontwikkeling heeft gevolgen voor het defensiebeleid van staten binnen een veiligheidsgemeenschap. Staten hebben onderlinge open grenzen en militaire eenheden hebben niet meer als doel om de staatsgrenzen te verdedigen. In plaats van het verdedigen van het nationale territorium, is het militaire apparaat van een staat ingericht op de verdediging van de gemeenschap. Als gevolg is het defensiebeleid om staten zoveel mogelijk militair te integreren.⁵⁵ Het Nederlandse defensiebeleid dat werd opgesteld in de jaren negentig sluit nauw aan op deze theorie.

Allereerst moest de krijgsmacht geherstructureerd worden om nieuwe veiligheidsrisico's op te lossen. Tijdens de Koude Oorlog was de Nederlandse krijgsmacht volledig ingericht op het afweren van een eventuele aanval van de Sovjet-Unie. Hierdoor was het overzichtelijk waar troepen gelegerd moesten worden, en op welke fronten samengewerkt moest worden met

⁵⁴ Adler en Barnett, *Security Communities*, 55.

⁵⁵ 'Ibidem', 56.

NAVO-bondgenoten. Nederland had bijvoorbeeld een aantal divisies van de landmacht die gestationeerd waren op de Duitse laagvlakte ter bescherming van de grens tussen Oost- en West-Duitsland. Daarnaast diende de luchtmacht ter verdediging van het NAVO-luchtruim.⁵⁶ Deze vorm van verdediging veranderde in de jaren negentig. Zo stelde de defensienota uit 1991 dat het niet alleen onzeker was geworden waar gewapende conflicten in de toekomst zouden voorkomen, maar ook het karakter van een conflict sterk kon verschillen. Nederlandse beleidsmakers stelden daarom dat de Nederlandse krijgsmacht moest worden aangepast aan deze ontwikkelingen. De hoofdtaken van krijgsmacht waren vanaf 1991 het verdedigen van het nationale en het NAVO-grondgebied, het opereren in crisissituaties buiten het NAVO-grondgebied en ten slotte het kunnen leveren van een bijdrage aan vredesoperaties.⁵⁷

Om deze hoofdtaken te kunnen uitvoeren werden in 1991 daarom plannen gemaakt om de krijgsmacht te veranderen van een kwantitatief leger naar een kwalitatief leger. Het doel was om een kleinere krijgsmacht te creëren die ingezet kon worden op een groter gebied. Ook werd de nadruk gelegd op het creëren van multinationale eenheden. Het werken in multinationale eenheden had vooral gevolgen voor de structuur van de Koninklijke landmacht. De landmacht diende namelijk niet meer per direct ingezet te worden bij een aanval vanuit het Oosten. Als gevolg werd er gesneden in het aantal brigades en het aantal legerdivisies. Ook werd besloten om een pantserdivisie om te vormen tot een luchtmobiele brigade. Deze laatste kon namelijk beter ingezet worden bij crisisbeheersingssituaties. Bij de Koninklijke marine en de Koninklijke luchtmacht vond minder herstructurering plaats omdat beide ook tijdens de Koude Oorlog al konden opereren in multinationaal verband. Er werd echter wel besloten om de omvang van de marine te verkleinen.⁵⁸

De herstructurering van de krijgsmacht werd nog verder doorgezet in het defensiebeleid dat werd opgesteld in de prioriteitennota uit 1993. De verdediging van het eigen territorium werd door beleidsmakers niet meer expliciet genoemd als hoofdtaak van de krijgsmacht in vredetijd. In plaats daarvan wordt in de prioriteitennota alleen nog gesproken over het in standhouden van eenheden van leger ter bescherming van bondgenootschappelijk gebied en beheersing van crisissituaties, welke direct inzetbaar moesten zijn. De eenheden van het leger in Nederland dienden alleen ter reserve of ter ondersteunen en training van het de grotere eenheden. Daarnaast werd met de prioriteitennota uit 1993 de opkomstplicht afgeschaft. Hoewel de dienstplicht bleef, betekende dit dat Nederland voortaan een beroepsleger kreeg op

⁵⁶ Van Wijk, 'Defensiebeleid in relatie', 153.

⁵⁷ TK 1991-1992, 21991 defensienota-1991, 61.

⁵⁸ 'Ibidem', 79.

vrijwillige basis. Een beroepsleger zou beter aansluiten bij de nieuwe hoofdtaken van de krijgsmacht.⁵⁹

Ook werd de ontwikkeling van het multinationale aspect van het leger doorgezet in 1993. Het doel hiervan was om legerenheden sneller te kunnen mobiliseren. Nederland maakte daarom plannen om legerkorpsen te creëren met meerdere nationaliteiten. Zo werd een luchtmobiele brigade van Nederland onder leiding gesteld van het Britse ‘Ace Rapid Reaction Corps’. Daarnaast werd in de defensienota gesproken over samenwerking tussen Nederland en Duitsland. Hierbij zouden niet alleen legerdivisies worden samengevoegd, maar zou ook de legerstaf multinationaal worden.⁶⁰

5.3 Het defensiebudget 1991-1995

De herstructurering van de krijgsmacht had ten slotte gevolgen voor het defensiebudget van de krijgsmacht. In 1991 werd door het ministerie van Defensie ook een begroting gemaakt over het defensiebudget. Het ministerie stelde dat de uitgaven voor defensie als gevolg van de verbeterde veiligheidssituatie kan worden verminderd. Tot aan 1990 was er sprake van een groei van het defensiebudget. Dit werd voor 1990 echter vastgesteld op een groei van nul procent. Vanaf 1991 zou het defensiebudget met 1 procent worden verminderd.⁶¹ Het snijden in het defensiebudget was een trend die werd voortgezet in 1993. Volgens beleidsmakers was de krijgsmacht toe aan de grootste inkrimping sinds de Tweede Wereldoorlog. In 1993 bleek bijvoorbeeld dat met terugwerkende kracht tussen 1991 en 1990 niet 1 procent maar 2.6 procent was bezuinigd. Rond 1995 zou de Nederlandse overheid cumulatief 18.4 procent minder uitgeven aan defensie dan in 1989.⁶²

5.2 Beschouwing Nederlandse krijgsmacht na 1991

We kunnen concluderen dat de ontwikkeling van het defensiebeleid tussen 1991 en 1993 overeenkomt met de ontwikkeling van het defensiebeleid in landen binnen een veiligheidsgemeenschap. Bij het opstellen van de defensienota uit 1991 en de prioriteitennota

⁵⁹ TK 1992-1993, 22975 prioriteitennota, 15.

⁶⁰ ‘Ibidem’, 20.

⁶¹ Tweede Kamer der Staten-Generaal 1990-1991, 21800-X Vaststelling van de begroting van de uitgaven en de ontvangsten van hoofdstuk X (Ministerie van Defensie) voor het jaar 1991, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=sgd%3Ampg21%3A19901991%3A0004799> (14 juni 2018), aldaar 7.

⁶² TK 1992-1993, 22975 prioriteitennota, 69.

uit 1993 werd geen rekening gehouden met eventuele dreiging van bondgenoten. Het doel was eerder om de krijgsmacht te herstructureren om adequaat te kunnen reageren eventuele dreigingen voor het NAVO-bondgenootschap. Hierbij werd eveneens aandacht besteed aan de creatie van multinationale eenheden. Deze ontwikkeling moet gezien als een indicatie dat Nederland zich sterk verbonden voelde met het bondgenootschap de NAVO.

6. Conclusie

Het doel van deze scriptie was om de functie van de NAVO voor het Nederlandse defensiebeleid te analyseren. Hiervoor werd het constructivisme en bij uitstek de veiligheidsgemeenschapstheorie van Adler en Barnett als uitgangspunt gebruikt. Deze scriptie bewijst dat identiteit een belangrijke variabele is voor de creatie van een defensiebeleid van staten. Uit de vorige drie hoofdstukken blijkt dat niet alleen externe omstandigheden maar ook interne sociale processen binnen de NAVO-invloed hadden op het Nederlandse defensiebeleid. Het constructivisme vormt hiermee een essentiële toevoeging aan neorealistische en neoliberal institutionalistische verklaringen van het alliantiegedrag van staten. Uit de constructivistische analyse blijkt dat deze methode nieuwe inzichten geeft om de rol van de NAVO in het veranderde defensiebeleid na 1991 te verklaren.

Ten eerste was er ook na de Koude Oorlog een basis voor het voortzetten van het bondgenootschap. Onder Nederlandse beleidsmakers was er sprake van een perceptie van een gedeelde identiteit van het NAVO-bondgenootschap, die beschermd moest worden tegen dreiging van buitenaf. Hoewel de dreiging van het NAVO-grondgebied vanaf de jaren negentig niet meer kwam van het Warschaupact, maar van conflictsituaties in de hele wereld, werd de noodzaak om het grondgebied van bondgenoten te beschermen erkend door de Nederlandse beleidsmakers.

Ten tweede bood de NAVO vanaf 1991 nog steeds voordelen om veiligheidsdilemma's op te lossen. Veiligheidsdilemma's kunnen worden opgelost om onzekerheid in te perken. Nederland was bang dat het uiteenvallen van de Atlantische identiteit zou leiden tot nieuwe onzekerheid onder Europese staten. Het voortzetten van het bondgenootschap was daarom in het belang van Nederland. Daarnaast had het voeren van een dialoogbeleid zijn kracht bewezen tijdens de Koude Oorlog. Hierdoor kreeg de NAVO meer een politieke functie. Dit beleid werd voortgezet in het Nederlandse defensiebeleid na 1991. Voor het beheersen van crisissituaties buiten Europa werd militair ingrijpen gezien als de laatste optie.

Ten derde had de perceptie van dreiging en de rol van de NAVO na 1991 invloed op de structuur van de Nederlandse krijgsmacht. Allereerst werd de krijgsmacht geherstructureerd. In plaats van het opereren als conventionele legermacht moest de krijgsmacht voortaan ingezet kunnen worden in internationaal verband. Hierdoor werd de krijgsmacht kleiner in omvang en werden plannen gemaakt om de landmacht te integreren in multinationale eenheden. In de

tweede plaats werd het defensiebudget vanaf de jaren negentig verkleind. Het budget van de krijgsmacht werd tussen 1989 en 1995 met ongeveer een vijfde ingekort.

Om terug te komen op het historiografisch debat uit de inleiding kunnen we uit de constructivistische analyse van de functie van NAVO voor het Nederlandse defensiebeleid twee dingen concluderen. Ten eerste had de NAVO nog een belangrijke functie na de Koude Oorlog. Dit kwam omdat Nederland zich verbonden voelde met de identiteit van de NAVO. Het defensiebeleid van Nederland was eigenlijk synoniem aan het defensiebeleid van het gehele NAVO-bondgenootschap. Ten tweede kon Nederland zich het veroorloven om het defensiebeleid te veranderen in de jaren negentig. De bedreiging van de veiligheid bevond zich buiten Europa en conflictbeheersing kreeg meer politieke aspecten waardoor Nederland de krijgsmacht kon verkleinen.

Ten slotte kunnen we dankzij de constructivistische benadering een aantal parallellen trekken met de stand van de hedendaagse krijgsmacht. Het doel van deze scriptie was niet om het defensiebeleid na 1994 te onderzoeken. De conclusie bewijst echter wel dat het nuttig is om een constructivistische benadering te gebruiken voor onderzoek naar het defensiebeleid van Nederland na 1995. Deze scriptie laat namelijk zien dat identiteit een belangrijke variabele is voor het opstellen van een nationaal defensiebeleid. Tegenwoordig Nederland bevindt zich nog steeds in de NAVO, maar houdt anderzijds nog steeds vast aan een multifunctioneel leger met een klein defensiebudget. Dit zijn trends die moeten worden onderzocht vanuit een constructivistische analyse.

7. Bibliografie

- Adler, Emmanuel en Michael Barnett, *Security Communities*. Cambridge Studies in International Relations 62 (Cambridge 2002).
- Donald Trump en Jens Stoltenberg, ‘Statements by Secretary General Jens Stoltenberg and US president Donald Trump in the Cabinet Room at the White House’ (versie 18 mei 2018), https://www.nato.int/cps/su/natohq/opinions_154819.htm?selectedLocale=en (14 juni 2018).
- Fukuyama, Francis, ‘The End of History?’, *The National Interest* 16 (1989), 3-18.
- Hellema, Duco, *Dutch Foreign Policy: The Role of the Netherlands in World Politics* (Dordrecht 2009).
- Hoffenaar, Jan, ‘De Nederlandse krijgsmacht in historisch perspectief’, in: Erwin Muller, Dirk Starink, Hans Bosch en Ivo de Jong (red.), *Krijgsmacht: Studies over de organisatie en optreden* (Alphen aan den Rijn 2004) 27-66.
- Hopf, Ted, ‘The Promise of Constructivism in International Relations Theory’, *International Security* 23 (1998) 1, 171-20.
- Homan, Kees, ‘De Nederlandse krijgsmacht in transformatie’, in: Duco Hellema, Mathieu Segers en Jan Rood (red.), *Bezinning op het buitenland: Het Nederlands buitenlands beleid in een onzekere wereld* (Den Haag 2011), 151-172.
- Loth, Wilfried, ‘Moscow, Prague and Warsaw: Overcoming the Brezhnev Doctrine’, *Cold War History* 1 (2001) 2, 103-118.
- McCalla, Robert B. ‘NATO’s Persistence after Cold War’, *International Organization* 50 (1996) 3, 445-475.
- Mearsheimer, John J., ‘Back to the future: Instability in Europe after the Cold War’, *International Security* 15 (1990) 1, 5-56.
- Nederlandse Omroep Stichting, ‘NAVO teleurgesteld in Nederland’ (versie 13 februari 2018), <https://nos.nl/artikel/2216934-navo-teleurgesteld-in-nederland.html> (14 juni 2018).
- Noord-Atlantische Verdragsorganisatie, ‘Het Noord-Atlantisch Verdrag – Washington D.C., 4 april 1949’ (versie 14 maart 2011),

- https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_17120.htm?selectedLocale=nl (14 juni 2018).
- Tweede Kamer der Staten-Generaal 1990-1991, 21800-X Vaststelling van de begroting van de uitgaven en de ontvangsten van hoofdstuk X (Ministerie van Defensie) voor het jaar 1991, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=sgd%3Ampg21%3A19901991%3A0004799> (14 juni 2018).
 - Tweede Kamer der Staten-Generaal 1991-1992, 21991 defensienota-1991, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=sgd%3Ampg21%3A19901991%3A0006887> (14 juni 2018).
 - Tweede Kamer der Staten-Generaal 1992-1993, 22975 prioriteitennota, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=sgd%3Ampg21%3A19921993%3A0008138> (14 juni 2018).
 - Van Staden, Fred, 'Nederlands veiligheidsbeleid en het Atlantisch primaat: Over beknelde ambities en slijtende grondslagen', in: Duco Hellema, Mathieu Segers en Jan Rood (red.), *Bezinning op het buitenland: Het Nederlands buitenlands beleid in een onzekere wereld* (Den Haag 2011), 9-30.
 - Van Wijk, Rob, 'Defensiebeleid in relatie tot veiligheidsbeleid', in: Duco Hellema, Mathieu Segers en Jan Rood (red.), *Bezinning op het buitenland: Het Nederlands buitenlands beleid in een onzekere wereld* (Den Haag 2011), 147-178.
 - Wendt, Alexander, 'Anarchy is what States Make of it: The Social Construction of Power Politics', *International Organization* 46 (1992) 2, 391-425.